

Himmet Konur, Mihne: Sûfîlerin Zulümle İmtihanı - Hicrî III. ve IV. Asırlarda Mihne'ye Maruz Kalan Sûfîler

İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023, 131 sayfa.
ISBN 978625699688

FEYZA KETENCİ*

Din ilimleri birbirleriyle uzlaşarak değil çatışarak gelişmiştir. Menkıbelerde farklı alanlarda öne çıkan İslam âlimleri arasında gerçekleşen dostluklar anlatılmıştır, ancak bu dostluklar söz konusu çatışmaların çok sonrasında sağlanmıştır. III. (IX.) asır, din ilimleri arasında yaşanan çatışmaların zirvede olduğu bir dönemdir. Bu dönem başta fıkıh ve kalam olmak üzere kurucu düşünürlerin yaşadığı, dinî ve siyasî alandaki tartışmaların yapıldığı ve hatta sonucunda ekollerin ve mezheplerin oluşarak ayrışmaların belirginleştiği bir asırdır. Bu çatışmalar en az diğer ilimler arasında olduğu kadar tasavvuf alanında da yaşanmıştır, zira bu asır sûfîlerin hem zühde dair aşırı tutumları sebebiyle şiddetle eleştirildiği hem de ahlaka dair konulara ağırlık vermemeleri sebebiyle diğer din ilimlerini eleştirdiği bir dönemdir.

Tasavvuf açısından III. (IX.) asır kurucu düşünürlerin yaşadığı, önemli bir kısmı bize ulaşmasa da tasavvufun yazıya döküldüğü ve ilim meclislerinde konuşulduğu bir dönemdir. Bu asırda yazılan eserlerin, diğer din ilimlerine nispetle elimize daha az ulaşma sebeplerine, sûfîlerin kitabiyata yönelik isteksiz ve ilgisiz tutumları, yazmamayı övmeleri, yazılanları ise yakma yahut yıkama gibi faaliyetlerle ortadan kaldırmaları gösterilebilir. Böylece sûfîlerin bir kısmı, geride eser bırakan sûfilere karşı da eleştirilerini ortaya koymuş oldu. Bu tutumlar, III. (IX.) asırda tasavvufun diğer din ilimleriyle yaşadığı çekişmelerin yanı sıra kendi içerisinde de tartışmalar yaptığını göstermektedir.

Diğer taraftan III. (IX.) asrın başından itibaren zühd konusundaki aşırılıkları sebebiyle baskılara maruz kalan sûfîlerin hem muasırları hem de daha

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Research Assistant, İstanbul University, Faculty of Theology, ORCID: 0000-0003-0880-2131 feyza.ketenci@istanbul.edu.tr

DOI: 10.26570/isad.1283470 • Geliş/Received 15.04.2023 • Kabul/Accepted 18.05.2023

Atıf/Citation Ketenci, Feyza, "Himmet Konur, Mihne: Sûfîlerin Zulümle İmtihanı - Hicrî III. ve IV. Asırlarda Mihne'ye Maruz Kalan Sûfîler", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 51 (2024): 219-223.

sonra gelenler tarafından kurucu anlamında “imam”, “tâvûsü'l-ulemâ” ve “seyyidü't-tâife” diye anıldığı veya “ekber” gibi sıfatlarla takdis edildiği görülmektedir. Ebû Süleyman ed-Dârânî (ö. 215/830), Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848 [?]), Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896), Hakîm et-Tirmizî (ö. 298/910) ve Ebû Bekir eş-Şibli (ö. 334/946) gibi önde gelen sûfileri onlar arasında sayabiliriz. Dönemin zirve isimlerinden Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) ve Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî'nin de (ö. 295/908) bulunduğu sûfilerin bir kısmının yargılandığı görülmektedir. Bazı isimlerin ise olayda yargılanmamak için şehri terketmek zorunda kaldığı bilinmektedir. Tasavvuf bu çatışmalarda uzlaşmayı, din ilimlerine eklenerek sağlamıştır. III. (IX.) asrın sonu, V. (XI.) asrın başlangıcına denk düşen dönemde yazılmış metinler tasavvufun bu iddiasını güçlendirmiştir, hatta onların sırf bu iddiayı güçlendirmek için savunma amacıyla kaleme alındıklarını söyleyebiliriz. Daha doğrusu önceki iddialardan bu metinlerle vazgeçilmiştir de denilebilir. Bu fikrin metinlerdeki izdüşümü, sûfilerin değişen ifadelerinden takip edilebilir. Söylemlerdeki bu değişimi, yukarıda şehrin baskı ve eziyetine maruz kalması sebebiyle kendilerinden bahsettiğimiz isimlerin ifadelerinden bilhassa izlemek mümkündür. Bütün bu hadiselerden hareketle III. (IX.) asrın, tasavvuf tarihinin dönüm noktalarından biri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Mihne olayları da bu asra damgasını vurmuştur. Bu olaylar aynı zamanda dinî düşüncenin hemen tüm kanadıyla irtibatlı olması açısından öne çıkmıştır. Mihneyi bu kadar etkili yapan asıl mesele ise iktidar tarafından devletin politikası, hatta resmî ideolojisi haline gelmesidir. Bundan dolayı mihne hadisesi, içeriği ve sorunları pek bilinmese de İslam'ın erken evresiyle ilgilenen hemen herkesin en azından ismine aşına olabileceği kadar düşünce tarihinde tebarüz etmiştir.

Başta hadis olmak üzere, fıkıh ve kalam gibi din ilimlerinin müntesipleri kimi zaman muktedir kimi zaman da mağdur aktörü olarak mihneye dair gelişmelerde aktif rol oynamıştır. Sûfiler ise bu süreçten bilhassa etkilenmiş grup olmuştur. Buna zaman içerisinde sûfilerin bir kısmının Kur'an-ı Kerim ve hadislerde lafzan dayanağı yer almayan söylem ve tutumlar geliştirmesi ve onları zühddeki aşırı eğilimlerine referans göstermesi etkili olmuştur. Bu durum, mihne olaylarında zındıklık, münkirlik, bidatçılık ve küfür gibi birden fazla gerekçe ile suçlanmış olmalarında kendini göstermiştir. Hatta sûfilerin tekfir ile suçlanmalarının ve dalaletle itham edilmesinin, şehirden kovulmaya kadar vardığı görülmektedir. Kitabın yazarı Himmet Konur bu ön kabul üzerine görüşlerini inşa ederek III. (IX.) ve IV. (X.) asırdaki sûfiler özelinde meseleyi ele alacağını girişte (s. 17) çeşitli şekillerde taahhüt etmekle birlikte kitabın adına taşımıştır: *Mihne: Sûfilerin Zulümle İmtihanı - Hicrî III. ve IV. Asırlarda Mihne'ye Maruz Kalan Sûfiler*. Daha önce bu konuda bir çeviri ve bir de makale yayımlamış olduğuna

bakılırsa, yazarın ilgi alanlarından birini, mihne hadisesinin teşkil ettiği söylenebilir.¹ Yazarın bu konuya ilgisi, eserin giriş bölümünde konuya dair şimdiki kadar Ortadoğu, Avrupa ve Türkiye'de kaleme alınmış klasik ve modern çalışmaların titiz bir biçimde değerlendirmesiyle kendini göstermiştir.

Eserde Konur, yaygın kanaatin aksine İslam tarihinde mihne sürecinin iki defa yaşandığından, ilk mihnede mağdur pozisyonda rol oynayan isimlerin ve takipçilerinin ikincisinde ise aktif rol üstlendiklerinden bahsetmiştir. Ayrıca çağdaş araştırmalarda bunlardan ilkinin mihne, ikincisinin ise karşı mihne hareketi şeklinde adlandırıldığını ifade etmiştir (s. 25). Yazar, iki bölümden müteşekkil eserinin ilk bölümünde, söz konusu iki mihne arasındaki süreçten doğrudan etkilenen süfîleri ele almış, böylece mihneler arasındaki ayrımı pekiştirmiştir (s. 25-73). İkinci bölümde ise daha çok mihne olaylarının muhtevası ve sonuçları üzerinde durmuştur (s. 75-124). Mihneye tâbi tutulan süfîler hakkındaki bazı suçlamaların da başlıklar halinde ele alındığı bu bölümdeki konuları şu şekilde sıralayabiliriz: Helalleri haram kılma (s. 90-91), melek, cin ve şeytanlarla konuşma (s. 91-92), velâyet-nübüvvet karşılaştırması (s. 92-94), ilm-i hurûf ve ilm-i esrâr ile ilgilenme (s. 100-103), Kur'an-ı Kerim'in bir benzerini getirmeye yönelik teşebbüsler olarak bilinen muâraza (s. 103).

Konur, ilk bölümde Ebû Nasr es-Serrâc'ın (ö. 378/988) *el-Lüma'*nda şahiyeleleri sebebiyle eleştirilen, küfürle itham edilen veya tartışmalı olarak değerlendirilen isimlerle Süleimî'nin *Mihanü's-süfiyye*'sindeki şahsiyetlere Hallâc-ı Mansûr'u da (ö. 309/922) eklemiş, yirmi beş süfiyi kronolojik sırasıyla anlatmıştır. Burada Hallâc'ı ele alma gerekçesi olarak "İslam tarihinin en şiddetli mihne mağduru olsa gerektir" (s. 35) yargısına yer verse de onun bu kanaatinin, tasavvufun erken dönemi üzerinde çalışan araştırmacılar tarafından genel kabul görmediği bir vakiadır.

İlk mihne, genel olarak Mu'tezile'nin ehl-i hadisle ihtilafına dairdir. İkincisi ise yaklaşık on altı yıl süren ilk mihnenin yönünün halife Mütevekkil (ö. 232/861) ile birlikte tersine çevrilmesiyle gerçekleşmiştir. Mütevekkil, kendisinden önceki Mu'tezile yanlısı üç halifeye karşın dinî düşüncenin

1 Konur, Ebû Abdurrahman es-Süleimî'nin (ö. 412/1021) mihneye maruz kalan süfîlerden bahsettiği eserinden yapılan alıntılarının bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş nüshasının tercümesini ve incelemesini yapmasının yanında, mihne sürecinde adından en çok bahsettiren olaylardan Gulâmu Halîl hadisesine dair de bir makale kaleme almıştır (incelemek için bk. Himmet Konur, "Süleimî'nin Mihanü's-Süfiyye'si: İnceleme ve Tercüme", *AKADEMİAR: Akademik İslam Araştırmaları Dergisi*, 8 (2020): 47-62; Himmet Konur, "Tarihte İlk Toplu Süfi Tasfiyesi Girişimi: Gulâmu Halîl Olayı", *Kâşgarlı Mahmud Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-VII*, ed. Yunus Emre Tansü (Ankara: Iksad Publications, 2020), ss. 449-76.

her kanadına yönelik önce demokratik, sonra ise ehl-i hadis yanında politika izleyerek ikinci bir mihnenin yaşanmasına izin vermiştir. Mu'tezile'nin karşısındaki ehl-i hadis blokunda ehl-i rey ve sūfilere de yer vererek taraflar arasındaki görüş ayrılığını daha da netleştirebiliriz. İslam düşünce tarihinde iki grup arasındaki bu ayrılık en temelde *zat-sıfat* ayrımına dayalı görüşlerde ortaya çıkmıştır. Kitapta taraflar arasındaki bu bölünmeyi belirginleştiren unsurlara dair büyük bir resim sunulmuş, metin boyunca bu meseleye işaret edecek kapsam ve netlikte sorunlar ifade edilmiştir. Konur *zat-sıfat* ayrımında iki tarafın argümanlarını en temelde *nefy* ve *ispat* olarak özetlemiştir (s. 95). Buna göre ikinci ve üçüncü yaklaşımı temsil eden ehl-i rey ve selef âlimlerini birlikte sayarsak müslüman toplumda temelde iki tavır olduğundan bahsedebiliriz: 1. Tanrı'nın yanında çokluğa sebep olur gerekçesiyle sıfatların kadimliğini reddeden Mu'tezile, 2. Naslarda yer alıyor gerekçesiyle sıfatları ispat yolunu tercih eden ehl-i rey, 3. Aynı gerekçeyi tartışmadan savunan selef âlimleri. Bu yaklaşımların uzantısı olarak tartışmalarda en çok yer tutan, hatta ilk mihne ile özdeşleşen tartışma konusu Kur'an-ı Kerim'in kadimliği meselesi olmuştur. Yazar bu konuda sūfilere de Mu'tezile karşısındaki blokta ele almış ve Kur'an-ı Kerim'in kadimliği ve ona eşdeğer konularda sūfilere görüşlerini işlemiştir.

Açıktır ki iki mihne demek, tasavvufun tarihini okuyabileceğimiz ve takip edebileceğimiz sūfi ifadelerinde ve onları ele alan literatürde iki ana kırılmanın gerçekleştiğini kabul etmek demektir. Çünkü mihne, her şeyden önce teolojik bir tutumun siyaset tarafından desteklenmesiydi ve bu durum mihnelerin, dönemin ana akım düşünceleri üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğu anlamına gelmekteydi. Fakat bu tesirin izlerini takip edebileceğimiz metinler, III. (IX.) asrın çok sonrasında yazılmıştı. O halde elimize ulaşan eserlerin ekseriyetinin ikinci mihne sonrasında, daha açık ifadesiyle Sünnilik ekseninde kaleme alındığını söyleyebiliriz. Bu durum, söz konusu süreçte sūfilere hepsini tek bir ana akım üzerinden okumaya sebep olmuştur. Bununla birlikte her iki mihne sürecinde sūfilere hepsini aynı iddia etrafındaki yaklaşımlarla değerlendirmenin ne kadar doğru olduğuna dair bir sorun ortaya çıkabilir. Öyle ki bu sorun tikel hadiselerle taşındığında daha da belirginleşir. Söz gelimi tasavvuf tarihindeki ilk kitlesel tasfiye girişimi olarak niteleyebileceğimiz Gulâmu Halîl olayını bir bakıma mihne sonucunda etkili olan ana akım düşüncenin tasavvuf tarihi üzerindeki tesiri olarak niteleyebiliriz. Olayda yetmiş kadar sūfinin kovuşturmadan geçtiği bilgisi, diğerlerinin bu süreçte niçin soruşturmaya dahil olmadığına ya da nasıl bir tavır sergileyerek bu süreçten sıyrılmış olduklarına dair bir soru akla getirebilir. İfade ettiğimiz gibi erken dönemden elimize ulaşan tasavvuf kaynaklarının yetersiz olması, bu sorulara net bir biçimde cevap vermeyi güçleştirir. Bütün bu zorluğa rağmen yazarın hem bahsi geçen kaynakları hem de bu meseleleri takip edebileceğimiz İslam

tarihinde yazılmış diğer literatürü titizlikte kullanarak okuyucuya meseleyi sunduğundan bahsedilebilir. Öte yandan süfîlerin ele alındığı ilk bölümden önemli bir kısmın, şahıslar üzerinden olay ve konuların işlendiği ikinci bölümde yeniden bahse konu olması, tekrar problemine neden olmaktadır. Hacmi zaten küçük olan bu eserde söz konusu problemle sık sık karşılaşmaktadır (s. 39-40,91; 45,79; 50,81-82; 52, 101- 56,83...). İçeriğin, iki bölümü ele alan daha kapsayıcı başlıklara taşınmasıyla böyle bir problemin önüne geçilebilirdi. Ayrıca indeksin yer almaması, eser içerisinde arama yapmayı güçleştirmiştir.

Mihne, İslam düşünce tarihindeki söz konusu etkisine rağmen araştırmalarda üzerinde yeterince durulmamış bir mesele olarak karşımıza çıkar. Konur'a kadar bu meseleyi süfîler özelinde ele alan bir çalışmanın ise hiç yapılmamış olduğundan bahsedilebilir. Hatta konuyla ilgili yapılmış çalıştayların daha sonra yayımlanmış notlarında dahi meselenin dolaylı olarak yer almaması ilginçtir. Bu itibarla elimizdeki kitap, sürecin tasavvuf cihetinden anlaşılmasına katkı sunar. Ancak III. (IX.) ve IV. (X.) asırla sınırlı olması hasebiyle mihne karşısında ve sonrasında süfîlerin nasıl bir yaklaşım geliştirdiklerini ve bunun neticesinde terminoloji ve sorunlar açısından tasavvufta nasıl bir değişim ve dönüşüm yaşandığını eserden tespit etmek zordur. Öyle ki eserin, ilgili asırlara dair tikel hadiselerin ötesinde genel bir perspektif sunduğunu da söylemek güçtür. Sürecin seyrinde ortaya çıkan dil, anlayış ve ayrışmaların takip edilebileceği disiplinler arası makro düzeyde çalışmaların yapılmasının gerekliliği, okuyucular için eserden edinilen bir izlenim olarak zikredilebilir. Sonuç olarak bu çalışma, akademik alanda bir boşluğu doldurmakla beraber konuya olan ilgiyi derinlikli araştırmalara teşvik eden ve yönlendiren ilk araştırmalardan biri olarak değerlendirilebilir.